

ПРОБЛЕМА ТОТОЖНОСТІ СЛОВА НА ПРИКЛАДІ ВІДСОМАТИЧНИХ СЕМАНТИЧНИХ ДЕРИВАТИВ

Інтерес до питання тотожності слова зумовлений не лише складністю його розв'язання, а й практичною спрямованістю на об'єктивне дослідження словникового складу мови, вирішення завдань лексикографії.

Мета статті – подати коментар до випадків розмежування полісемії та омонімії відсоматичних семантичних дериватів, показати шляхи практичного вирішення деяких проблем.

Дослідженню тотожності слова багато уваги у своїх працях приділили О.Потебня, Л.Щерба, В.Виноградов, В.Звегінцев, Д.Шмельов та ін.

Це питання актуальне з огляду на визначення статусу відсоматичних семантичних дериватів. Оскільки останні можуть розглядатися, з одного боку, як значення полікомпонентної лексеми, усвідомлюваної як цілість, а з іншого – як омоніми, які витворилися внаслідок втрати спільного із соматизмом семантичного елемента. У зв'язку з тим, що одним із завдань дослідження є створення відносно повної моделі семантичної структури слова, аналіз кожної лексеми мусить супроводжуватися й визначенням власної позиції щодо встановлення меж слова. Саме тому ми звертаємо увагу на окремі аспекти проблеми тотожності слова.

Специфічним для лексико-семантичного рівня мови є його зв'язок з позамовною дійсністю, який закладено в самій природі мовного знака і який зумовлює семантичні зрушення у структурі слів. Тому при визначенні меж лексеми потрібно зважати як на її системні зв'язки та аналогічні випадки у структурі інших номенів досліджуваної тематичної групи лексики (ТГЛ), так і на денотативну зумовленість цих змін.

У лінгвістиці тривають дискусії щодо розмежування полісем і омонімів. Так, Д.М.Шмельов вказує на існування ряду випадків, у яких “віднесення різних значень до окремих слів-омонімів чи їх поєднання у складі багатозначного слова не є не з а п е р е ч н и м” [Шмельов 1977: 79]. Проте вчений схиляється до думки, що “у випадку матеріальної тотожності” потрібно виходити “з презумпції тотожності слова”, що доводить при потребі необхідно його омонімічність, а не багатозначність [Шмельов 1977: див.87-90]. Спробуємо перевірити правомірність зазначеної тези на прикладах визначення статусу деяких соматизмів.

Ми схиляємося до думки дослідника, згідно з якою формально-граматичні відмінності у випадках типу рос. *зуб* – *зубы* і *зубья* не видаються переконливим аргументом їх відмінності семантичної, хоча саме у цьому випадку вона певною мірою присутня [Шмельов 1977: 139]. Бо

“якщо формальні показники не дають підстав для зближення окремих значень слова, то тим більше вони не можуть служити в даному випадку підставою для його розбиття на омоніми” [Шмельов 1977: 138]. Це лише граматичне розрізнення видів моножинності, про які писав ще О.Х.Востоков: “Коли кажуть про предмети ... як одиниці, тоді вживають правильне закінчення: ... *камни, корни*; коли ж розглядають предмети в сукупності ..., тоді вживають закінчення на – *ья*: ... *каменя, коренья*” [Шмельов 1977: 139]. Підтвердження цієї тези знаходимо у В.Певела, який лексему *зуб* розглядає як полісемант, до складу якого входять переносні значення [Павел 1983: 44].

Хоча маємо й протилежний погляд. Так, Г.Колшанський *зуб* людини і *зуб* шестерні чи будь-який виступ відповідної форми розглядає як дві окремі омонімічні лексеми, оскільки в другому випадку він вбачає втрату “суттєвої ознаки ‘зуб людини’ ” [ЯН: 115, 142]. Проте, з метою уникнення невиправданої, на нашу думку, омонімії, варто розглядати цю лексему як полісемантичну (полікомпонентну) з огляду на прозору внутрішню форму, тобто семантичний зв’язок між вихідною та похідною семемами. Таким чином при створенні інтегральної моделі лексеми *зуб*, її діалектні значення – ‘шматок трухлявого дерева, димом від згорання якого підкурюють бджіл у вулику-дуплянці’ [СПГ: 85], ‘шип на черепиці, щоб зачіплювалась черепиця за рейку і не падала вниз’, ‘узлісся, клин лісу’ [СНГТК: 86], ‘зуб вил’ [КСПГ] – також розглядаємо як елементи полікомпонентної лексеми, які виникли внаслідок асоціативного зближення у свідомості людини відповідних денотатів за ознакою зовнішньої подібності.

Привертає увагу зауваження О.Ахманової про те, що діалектне значення (у неї – «территориально суженное» чи «областное») незалежно від наявності/відсутності спільного семантичного компонента, напевно, слід подавати з відповідною ремаркою „у тій самій словниковій статті, в якій пояснюється основне або загальнолітературне значення” [Ахманова 1957: 124]. На наш погляд, практичне застосування цього положення видається малоімовірним, оскільки, по-перше, заперечує можливість створення об’єктивної моделі семантичної структури слова, найпростішим прикладом якої і є словникова стаття, по-друге, – проблему вирішення статусу таких значень необхідно буде розв’язувати у майбутньому при створенні діалектного словника повного типу (пор. сучасні недиференційні словники однієї ТГЛ, в яких подано діалектну лексику безвідносно наявності/відсутності відповідних лексем у літературній мові) [Гримашевич 2002; Лєнова 1999].

Особливістю соматичної лексики є те, що саме вона лягла в основу значної кількості метрологічних, зокрема лінійних назв, оскільки „першими „еталонами” ... були ... пальці, руки, ноги людини” [Винник 1966:13]. Наразі подаємо низку прикладів трактування статусу семеметронімів, похідних від назв частин людського тіла.

Найбільший інтерес викликають випадки втрати „живого” зв'язку між первинним і вторинним номенами. Так, лексема *рука* (її множинна форма) відома в українських діалектах із значенням 'поле' (мікротопонім) та як частина аналітичних власних назв полів *Довга рука*, *Берегова рука*, *Самарська рука*, *Третя рука*, *Середня рука*, *Перша Рука*, *Друга Рука*, лук *Три Руки*, *Полнова руча* та ін. [Черепанова 1984: 246, 7]. Поява цих семем відбулося, очевидно, посередництвом транспозиції та переосмислення первинного значення лексеми *рука*. Припускаємо, що на певному етапі розвитку мови вона почала означати також і одиницю виміру (пор. фразема *широкою рукою* 'у великій кількості'), просторові орієнтири і локалізацію (пор. похідні від основи *рук-* прислівники типу *поруч*, фраземи *рукою подати* 'близько', *по обидві руки* 'з двох боків, з лівого і правого боку від кого-небудь; обабіч').

Підтвердженням викладеної гіпотези видається паралель із розвитком семантики спільнослов'янських лексем як одиниць виміру (які функціонували також і на різних етапах розвитку української мови) на зразок *лікоть*, *горстка*, *пучка* та ін. Останнє дає можливість припустити, що значення 'поле' у семантичній структурі лексеми *рука* виникло внаслідок включення компонента 'частина об'єкта (простору), яку можна охопити руками (умовно)', а його закріплення спричинило розширення сфери функціонування лексеми аж до семантичного розриву із соматизмом внаслідок втрати мовою цієї проміжної ланки в її розвиткові. Творення омоніма засвідчило також розширення функціонування лексеми, зокрема поява частини *рука* у структурі аналітичних власних назв, які відтворюють уявлення про кількісно і територіально визначений, хоч і дещо розмитий, просторовий сегмент.

До складу семантичної структури іншої лексеми – *ручка* – входять такі значеннєві компоненти: 1) 'рука дитини; маленька рука'; 2) 'частина предмета, за яку його тримають або беруть рукою'; 3) 'прилад для писання'; 4) 'частина крісла, дивана і т. ін., на яку, сидячи, спираються рукою, ліктем; підлікотник'; 5) 'довга вузька частина струнних інструментів, вздовж якої натягнуті струни'; 6) 'смуга покосу на один захват коси' [СУМ VIII: 917].

ручка 1) 'невел. рука дит.'; 2) 'прилад для писання'; 3) 'частина приладів, за яку держать рукою (у сапи, лопати та ін.)'; 4) 'сплетене прядиво найкращого гатунку'; 5) 'міра лика'; 6) 'посудина з клепок, якою міряли збіжжя'; 7) 'один покіс трави' [Аркушин II:132]

***ручка* 1. держак різних знарядь; 2. частина предмета, за яку його держать; 3. смуга покосу, захоплена одним помахом коси [ГС:167]**

***ручка* 'закривлена притримка у половині кісцяти' [Горбач 2003а:445]**

***ручк'и* 'керівниця ровера' [Горбач 2003а:445]**

ручка 'рухома частина бительні і терниці, якою б'ють, ламають стебла конопель, льону' [Никончук 1979:231]; 'кількість конопель, яка береться для м'яття ногами один раз' [Никончук 1979:281]; 'пристрій, що за його допомогою регулюється висота веретена з верхнім каменем' [Никончук 1979:293]; 'одна з двох похилих частин плуга, за яку беруться руками' [Никончук 1979:166];

'ручка коси, яка задовбується в кісся' [Никончук 1979:171]; 'довгий держак грабель' [Никончук 1979:169]; 'ручка, держак вил' [Никончук 1979:168]; 'ручка лопати, заступа' [Никончук 1979:168]; 'держак ціпа' [Никончук 1979:171]; 'вертикально похилий кілок, який вставляється в отвір оплення і утримує драбину від зміщення вбік' [Никончуки 1990а:46]

ручки, *ручки* 'кількість конопель, яка береться для м'яття ногами один раз' [Никончук 1979:281]

руча 'одна з двох похилих частин плуга, за яку беруться руками' [Никончук 1979:166]

У діалектах лексема відома як з первинним, так і з рядом похідних значень. Більша частина вторинних номенів лексеми *ручка* об'єднані спільною семою 'деталь знаряддя праці або предмета, за яку його держать чи беруть рукою'. До них належать: 'одна з двох частин плуга, за які беруться руками', 'держак лопати', 'т.с. заступа', 'т.с. вил', 'т.с. ціпа', 'т.с. сапи', 'ручка коси, яка задовбується в кісся', 'вертикально похилий кілок, який вставляється в отвір оплення і утримує драбину від зміщення вбік', 'палиця, за допомогою якої крутять жорна', 'залізна підпірка в челюстях печі для підтримування комина', 'хвостик гарбуза'. Виникнення цих семем у семантичній структурі лексеми *ручка* ґрунтується на метонімічному переносі. Підставою для цього стало те, що "ручка знаряддя, по суті, продовжувала руку як знаряддя праці, діяльності людини" [Гриценко 1984: 57]. Як зазначає П.Гриценко, такий тип переносу з часом став "регулярною моделлю", свідченням чого є також і представлені континуати лексеми *ручка* [Гриценко 1984: 57]. Близько до проаналізованих стоїть множинна словоформа *ручки*, яка використовується на позначення 'огудиння огірків, кавунів, динь, гарбузів' [СПГ: 189]. Проте у цьому випадку в основу вторинної номінації лягло метафоричне перенесення, зокрема візуальна схожість реалій. Усі ці діалектні значення лексеми доповнюють пункт 2 значень, зафіксованих у СУМ.

Семема 'ширина захвату під час косіння' є прикладом поширеного народного метрологічного терміна, який виник внаслідок вторинної метонімії, оскільки маємо випадок, коли назва міри водночас є назвою знаряддя вимірювання [пор. Винник 1966: 21].

Як видно, термінологічні вторинні номени у структурі лексеми *ручка* не мають значного кількісного вияву. Хоча історія мови зберігає випадки використання її „у функції специфічної медової міри” місткістю 24.5 л на Поділлі та „в деяких місцевостях Польщі (на Мазурщині)” [докладніше див. Винник 1966: 109].

На противагу традиційній моделі семантичної структури лексеми *ручка*, у СОУМ маємо справу не з однією полісемантичною лексемою, а з чотирма омонімічними: *ручка*₁ 'рука дитини; маленька рука'; *ручка*₂ 'частина предмета, за яку його тримають або беруть'; *ручка*₃ 'прилад для писання'; *ручка*₄ 'смуга покосу за один захват коси' [СОУМ: 121]. Зауважимо, що нам імпонує, що лексема *ручка*₂, очевидно, поєднує в собі значення пунктів 2,4,5 відповідного

полісеманта, зафіксовані в СУМ. Проте сама кваліфікація основного і вторинних значень як окремих слів-омонімів викликає сумніви. Як видно з пояснень, всі вторинні номени зберігають спільну сему з первинним значенням лексеми. Крім того, виникає питання: якщо всі значення цієї лексеми автори розглядають як омоніми, то чому вони не внесли за тими ж критеріями у свій словник, наприклад, лексему *ніс* (вона позначає: 1) 'орган нюху у вигляді виступу над ротом з дихальними шляхами на обличчі людини, морді тварини'; 2) 'дзьоб птаха'; 3) 'передню частину човна, судна, літака і т. ін.'; 4) 'передню частину взуття' [СУМ V: 426-427]), яку можна було б розглядати як два омоніми.

Таким чином дослідження відсоматичних семантичних дериватів спрямоване насамперед на визначення меж слова та лінгвістичного статусу самих дериватів; на встановлення процесів, які зумовили зрушення у семантичній структурі слова та тих, що відбуваються при творенні вторинних номенів. Поглиблене вивчення тотожності слова на прикладах окремих ТГЛ дозволяє точніше встановити межі слів, уникнути небажаних неточностей у лексикографічному опрацюванні лексем.

Насамкінець звернімо увагу на “неадекватне використання в лінгвістичній літературі терміна “лексико-семантичний спосіб словотвору”, коли насправді утворюються тільки нові значення (ЛСВ)”, які, як і процес творення нових слів, автор пропонує розглядати в межах теорії номінації. Тоді “правильніше буде говорити про семантичну деривацію як про **спосіб номінації**, а не словотворення” [Павел 1983: 50]. Таким чином підкреслюється потреба у виокремленні “семантичних дериватів в окремий вид найменувань і необхідність їх вивчення в загальному контексті теорії номінації” [Павел 1983: 49-50].

Джерела

- Гримашевич 2002 – Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.
- КСПГ – Картотека Словника поліських говорів (зберігається на кафедрі української мови Житомирського державного університету).
- Леснова 1999 – Леснова В.В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. – Луганськ, 1999. – 76 с.
- Никончук 1985 – Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. – К., 1985. – 312 с.
- СПГ – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 260 с.
- СОУМ – Демська О.М., Кульчицький І.М. Словник омонімів української мови. – Л., 1996. – 223 с.
- СНГТК – Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Кіровоград, 1999.
- СУМ – Словник української мови: В 11 тт. – К., 1971. – Т. II. – 550 с.
- Черепанова 1984 – Черепанова Е.А. Микротопонимия Черниговско–Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 458 с.

Література

- Ахманова 1957 – Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М., 1957. – 295 с.

Винник 1966 – Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966. – 152 с.
Гриценко 1984 – Гриценко П.Ю. Моделювання діалектної системи лексики. – К., 1984. – 255 с.
Павел 1983 – Павел В.К. Лексическая номинация: На материале молдавских народных говоров. – Кишинева, 1983. – 231 с.
Шмельов 1977 – Шмельов Д.М. Н. Современный русский язык. Лексика. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по специальности «Рус. яз. и литература». – Москва, 1977. – 334 с.
ЯН – Языковая номинация. Общие вопросы. – М., 1977. – 359 с.

У статті порушено деякі аспекти проблеми тотожності слова. Проаналізовано різні підходи вчених щодо приналежності значень однієї звукової оболонки полісемантичній лексемі чи омонімічним. Теоретичні положення проілюстровано прикладами сумнівних випадків розмежування полісемії та омонімії відсоматичних семантичних дериватів. Визначення меж слова та лінгвістичного статусу самих дериватів пропонується провадити в окремих ТГЛ, що дозволить з більшою точністю встановлювати межі слів, уникати небажаних недоречностей у лексикографічній практиці.